

For firmaets ære

SVAR TIL FINN ØSTRUP

AF

STEEN ANDERSEN

Finn Østrup har tidligere kritiseret min afhandling ex auditorio ved ph.d.-forsvaret tilbage i 2005 og i et indlæg i *Historisk Tidsskrift*, bd. 106, hæfte 1. Begge gange har jeg tilbagevist hans indsigelser. Nu har han igen publiceret en kritik. Denne forekommer på flere punkter så skævvredet, at jeg føler behov for nogle principielle indsigelser i form af en kort kommentar. Indledningsvis skal jeg bemærke, at Finn Østrup reducerer min afhandlings synspunkt. Han skriver igen, at han vil påpege det urimelige i at hævde, at entreprenørfirmaerne under krigen udelukkende var »interesserede i at maksimere indtjeningen«. Dette er imidlertid ikke synspunktet eller konklusionen i min afhandling. Derimod konkluderer jeg, at firmaerne »handlede situations- og kontekstbestemt med egen økonomiske overlevelse og gevinst som primære mål«. I Østrups reduktion af mit synspunkt er den økonomiske overlevelse og de langsigtede firmastrategiske overvejelser røget ud med badevandet, og således er der kun den kortsigtede profit tilbage. På denne baggrund fremfører Østrup sit argument om, at tre af firmaerne i varierende omfang gav »afkald på en stor indtjening«, og hermed skulle mit synspunkt være falsificeret, hvis det altså var fremført i den form, Østrup reducerer det til.

I sin kritik af min afhandling er det desuden tydeligt, at Østrup anlægger et primitivt materielt kildebegreb, som anskuer kilden som et objekt, der indeholder et antal oplysninger til kortlægning af, hvad der skete i fortiden. Det er kun de oplysninger, som eksplicit fremgår af kilden, der må indgå i historieskrivningen. Min afhandling er derimod skrevet ud fra en funktionel tilgang til kilderne, idet de anskues som afsættet for de oplysninger, man som forsker kan få ud af en kilde, hvilket er afhængigt og styret af de spørgsmål, der stilles. Denne debat viser endnu en gang, at de to kildebegreber er gensidigt udelukkende.

Det er interessant, at Finn Østrup i sit indlæg gør sig umage for at nedtone sin familiære relation til virksomheden Kampsax. Østrup må åbenbart denne gang være blevet rådet til at lægge afstand til den kontekst, hvori han selv er indlejret. En gylden regel i historieskrivningen er at træde et skridt tilbage, hvis der er risiko for, at historieskriveren er indlejret i konteksten og blot er ude på at bekræfte eksisterende opfattelser.

Første gang han henvendte sig til mig tilbage i foråret 2004, understregede han, at hans fader havde været direktør i virksomheden, og at min påstand om, at firmaet skulle have udført arbejder for den tyske besættelsesmagt i Jugoslavien, ikke var sand. I forbindelse med forsvaret af min afhandling tilbage i november 2005 henvendte han sig både på skrift og som opponenter *ex auditorio*. Han understregede, at min fremstilling var i uoverensstemmelse med både Saxilds erindringer og hans egen erindring. Det har næppe været hans egen erindring, men mere grundfortællingen om virksomheden, som der blev sigtet til her. En grundfortælling, som handlede meget om at forsvare firmaets ære. Det hed, at Kampsax' overordnede målsætning var »at bevare Gruppens renommé, integritet og soliditet«. ¹ Det er tydeligt, at Østrups kritik af min afhandling handler om, at der ikke må skrives noget, som på nogen måde rokker ved det renommé, som Kampsax havde bygget op.

I forhold til min bedømmelse af Kampsax' interesser i Iran i mellemkrigstiden mener Østrup, det er forkert, at firmaet balancerede mellem nogle gange at optræde neutralt og andre gange at afstemme deres interesser med briterne. Jeg har på baggrund af et stort dansk og britisk materiale vist, at Kampsax et stykke ad vejen havde succes med denne strategi. Som argument mod dette fremhæver Østrup én enkelt kilde, som omhandler en henvendelse fra et britisk firma. Østrup pointerer, at denne henvendelse ikke havde noget politisk formål og ikke havde relation til *Foreign Office*. Det britiske firmas ledelse bestod imidlertid bl.a. af en tidligere ambassadør, og mødet mellem Kampsax og det britiske firma var kommet i stand med det britiske gesandtskabs mellemkomst. Mødet handlede om gensidig assistance mellem britiske og danske erhvervsinteresser med henblik på at presse tyske interesser tilbage på forskellige markeder. I den kilde, Østrup selv vælger at citere, hedder det således: »De engelske Myndigheder er interesseret i at knytte Samarbejde med Virksomheder, der er i Forbindelse med Udførelsen af større offentlige Arbejder og med de ledende Industrivirksomheder«. Det er tydeligt, at Kampsax opfattede det som en henvendelse fra de britiske myndigheder, og at det handlede om et samarbejde med

1 Bertel Bernhard: *Sådan skabtes Danmarks store virksomheder*, Kbh. 1988, s. 460.

politiske overtoner, da det endvidere hedder: »Saavidt Undertegnede kan se, skulde der foreligge visse Muligheder for os, hvis vi bærer os tilstrækkelig behændigt ad, idet det vilde være muligt for os at manøvrere med engelsk Assistance paa de Steder, hvor Tyskerne forsøger at sætte ind«. Kampen om markederne i mellemkrigstiden – den handelspolitiske slagmark – ligger i min optik lige i krydsfeltet mellem økonomi og politik. Henvendelsen handlede i høj grad om politik, da det drejede sig om økonomisk dominans. I denne kamp mellem stormagterne foregik kampen ofte via virksomheder, som repræsenterede staterne.²

Østrup kritiserer mig ligeledes for ikke at gøre mere ud af, at Kampsax valgte ikke at bygge for tyskerne i Danmark i april 1940. Jeg nævner det i afhandlingen, men må samtidig konstatere, at virksomheden Kampsax overhovedet ikke blev spurgt i foråret 1940, om de ønskede at bygge flyvepladser for besættelsesmagten. Derfor kan der efter mit bedste indtryk ikke skrives ret meget mere om denne sag. I afhandlingen behandler jeg derimod udførligt en sag fra efteråret 1940, hvor Christiani & Nielsen forsøgte at samle et konsortium af danske entreprenørfirmaer med henblik på at bygge ubådsbunkers i Trondheim og Bergen. Her er min konklusion klar. Kampsax sagde tydeligt fra. Det hedder, at »firmaets [Kampsax'] afvisning af det tyske ønske bundede i et nationalt standpunkt«. ³ Det samme gælder spørgsmålet om bygning af Storebæltsbro og Øresundsbro med tysk støtte. Afhandlingens konklusion er, at »vandene mellem firmaerne blev skilt«. ⁴ Afhandlingen pointerer også, at Kampsax kom til at tilhøre gruppen af såkaldte »frie« entreprenører i modsætning til værnemagtsentreprenørerne i Entreprenørforeningen. Derfor sparker Østrup åbne døre ind, når han fremdrager eksemplet med Kampsax' afvisning af at bygge i Norge under krigen. Dertil kan man også lægge, at det eksempel, som Østrup tilføjer, omhandler byggeri for det nazistiske Quisling-styre, ikke den tyske besættelsesmagt i Norge. Det hedder faktisk ligefrem i den kilde, som Østrup baserer sin kritik på, at »man fra Danskernes og Svenskernes Side ikke vilde være med i et Samarbejde med Quisling, medens man principielt ikke havde noget imod et Samarbejde med hverken Tyskerne eller Nordmændene som saadanne eller en anden norsk Regering«. ⁵ Af citatet fremgår det, at Kampsax ikke skulle have noget imod at bygge for den tyske besættelsesmagt i Norge. Dette er

2 Se evt. Patrick Salmon: *Scandinavia and the Great Powers 1890-1940*, Cambridge 1997, s. 235-356.

3 Steen Andersen: *De gjorde Danmark større ...*, s. 442.

4 Steen Andersen: *De gjorde Danmark større ...*, s. 221.

5 Gunnar Larsens Dagbog, den 13. Maj 1942. RA.

imidlertid Gunnar Larsens udlægning af samtalen med den tyske OT-repræsentant ingeniør Cardinal. Her er det værd at understrege, at man ikke bør drage en konklusion på baggrund af én beretning – og slet ikke en andenhåndsberetning, hvilket er det Østrup gør i sin kritik.

Endelig mener Østrup, at jeg giver et fortegnet billede af Kampsax' aktivitet på hjemmemarkedet ved kun at citere fra årsberetningen fra 1942, hvor det hed, at »Virksomheden i det hele taget [var] jævnt godt beskæftiget«. Her skal jeg nøjes med at gøre Østrup opmærksom på, at jeg også skriver, at virksomhedens aktivitet i anden halvdel af 1943 faldt på grund af »den stigende mangel på byggematerialer«. ⁶ Endelig oplister jeg også omsætnings- og avancetal fra perioden 1939 til 1945 for at illustrere en samlet udvikling. Hermed er det tydeligt, at der intet indhold er i Østrups indvendinger.

Kampsax' overskud fra Danske Gruppe I i Jugoslavien/Serbien 1939-43.

<i>År</i>	<i>Beløb i kr., løbende priser</i>
1939	15.840,04
1940	12.887,53
1941	52.543,46
1942	412.339,33
1943	19.657,72

Kilde: Kampsax' årsregnskaber 1939-1943. Kampsax' arkiv.

I forhold til Kampsax' byggerier i det tysk besatte Serbien har jeg i min afhandling og det efterfølgende svar til Finn Østrup redegjort for de strategiske overvejelser, som lå bag Kampsax' beslutning om at påtage sig opgaven for Organisation Todt. Det handlede i bund og grund om at sikre den position, som man havde tilkæmpet sig på det jugoslaviske marked. En position på et marked kan kun fastholdes, hvis man tjener penge, og det var målet med at arbejde for tyskerne. Hvis man ikke påtog sig opgaven, ville man tabe på det, og hvis man byggede for tyskerne, ville man assistere en brutal besættelsesmagt. Dette er i bund og grund kollaborationens dilemma. Det afgørende spørgsmål er her, om de arbejdede for tyskerne eller ej, og hvorfor de valgte at gøre det. Østrup siger, at det handlede om at afværge et tab, men det er i min optik det samme som at sigte på at tjene penge. Det lykkedes Kampsax

6 Steen Andersen: »Virksomhedshistorie kontra national jubilæumshistorie«, s. 309.

at tjene penge på brobyggeriet (se ovenstående tabel), og de fik dækket deres gæld; og endelig lykkedes det dem på et senere tidspunkt at hjemføre en del af den avance via den dansk-ungarske clearing. Målet med arbejdet var nået, idet man havde afviklet en bankgæld og opnået et mindre overskud. Derfor lod Kampmann forstå, at Kampsax havde vundet på at satse strategisk: »Det har i det hele taget vist sig meget heldigt for os, at vi sin Tid gik ind for Bygningen af Savabroen (...) det er takket være Savabroen nu saaledes, at hele Bankgælden er indfriet og Garantierne dermed udløbet, hvortil kommer, at vi har faaet hjemført en lille halv Million Kroner«. ⁷ Slutresultatet var betydeligt bedre end det, Kampsax havde regnet med, inden man påbegyndte byggeriet. Ligeledes bør det høre med til vurderingen af Kampsax' og Højgaard & Schultz' rolle i forbindelse med byggeriet af Savabroen, at »man må anse det for sandsynligt, at der blandt arbejderne ved byggeriet har befundet sig kontingenter af tvangsudskrevet arbejdskraft«, som det hedder i Joachim Lunds undersøgelse af Højgaards & Schultz' mulige brug af tvangsarbejdskraft. ⁸

Min bedømmelse af, at Kampsax gerne ville fortsætte arbejdet i det delte Jugoslavien, deles i øvrigt af Joachim Lund, som også i sin undersøgelse peger på, at firmaet ønskede at lave nogle supplerende arbejder ved Sava- og Tiszabroerne. ⁹ I forhold til spørgsmålet om kontekstens påvirkning af firmaernes byggeaktiviteter fremhæver afhandlingen krigsbegivenhederne og problemerne med at få hjemført avancen fra Serbien. Kampsax udfoldede betydelige bestræbelser for at overbevise Udenrigsministeriet om, at firmet skulle have ret til at overføre flere penge via den dansk-tyske clearing, og det hed blandt andet:

«Det forekommer os, at der skulde være alle mulige Motiver for, at vedkommende Myndigheder skulde give Tilladelse til en Vareeksport. Det drejer sig i nemlig i dette Tilfælde om Varer, som vi direkte har leveret til et tysk Firma til Anvendelse først ved et Arbejde, som maa anses for at være af stor Interesse for de tyske Myndigheder, nemlig Savebroen, og dernæst til Anvendelse ved Udførsel af krigsvigtige Arbejder for den tyske Værnemagt«. ¹⁰

7 Steen Andersen: *De gjorde Danmark større ...*, s. 300.

8 Joachim Lund: Rapport vedrørende entreprenørfirmaet Højgaard & Schultz A/S – Med henblik på firmaets byggeaktiviteter i Tyskland, Øst- og Sydeuropa 1939-1945 og spørgsmålet om anvendelse af tvangsarbejde. Upubliceret rapport, Handelshøjskolen i København, maj 2001, s. 23; Joachim Lund: *Hitlers spisekammer. Danmark og den europæiske nyordning 1940-43*, Kbh. 2005, s. 237.

9 Joachim Lund: *Hitlers spisekammer*, s. 237.

10 Kampsax til Danmarks konsulære Repræsentation, Belgrade, 29. Maj 1942. UM.

På trods af virksomhedens argumenter om, at den udførte vigtige opgaver for den tyske værnemagt i Serbien, lod det danske Udenrigsministerium kun Kampsax hjemføre en del af avancen via den dansk-tyske clearing. På denne måde var det danske Udenrigsministerium med til at sætte en stopper for Kampsax' byggeaktiviteter i Serbien. I forhold til dette skriver Østrup, at der ikke var nogen pengeproblemer på den dansk-tyske clearing-konto, og derfor kunne dette ikke være nogen hindring for hjemførsel af fortjenesten. Et bedre blik for konteksten kunne her have bidraget til at undgå denne fejlslutning. Det var Udenrigsministeriets ambition at begrænse danske firmaers arbejder for tyskerne i udlandet, da disse arbejder belastede clearingbalancen i dansk disfavour. Danske entreprenørfirmaers arbejde i udlandet blev betragtet som dansk eksport, og der var som bekendt et misforhold i den dansk-tyske handelsrelation, idet Danmark eksporterede mere, end Tyskland lod os importere. Derfor skulle alle danske firmaer søge Udenrigsministeriet om tilladelse til hjemførsel af avancen, inden entreprisen blev påbegyndt. Dette var ikke sket i Kampsax' tilfælde. Endelig har Østrup også taget anstød af, at jeg tolker en kommentar om, at »krigen har hærget hen over vore pladser« som udtryk for, at de lokale krigsbegivenheder påvirkede de danske firmaers fremtid på det serbiske marked. I lyset af, at kommentaren er fremsat i april 1942, hvor arbejdet nærmede sig sin afslutning, og partisankrigen var eskalerende, antager jeg stadigvæk, at det var dette man refererede til, og ikke den tyske besættelse af Jugoslavien i april 1941. Arbejdet på Savabroen blev af Organisation Todt betegnet som »Fronteinsatz Südosten«, og det hang sammen med, at Serbien var at betragte som et frontafsnit og ikke bare en besættelseszone. Siden efteråret 1941 havde området omkring Savafloeden været præget af stigende partisanaktivitet. Selv Beograd-området blev af den tyske værnemagt betegnet som operationsområde for anti-partisanindsatsen. Det var som bekendt en indsats, der omfattede en eskalerende brutalitet fra de tyske besættelsestroppers side. Gidselnedskydninger og massehenrettelser hørte til dagens orden i Serbien i 1942.¹¹ Som et led i de tyske modtræk over

11 Se eksempelvis Christopher Browning: »Wehrmacht Reprisal Policy and the Murder of the Male Jews in Serbia«, i: *Fateful Months – Essays on the Emergence of the Final Solution*, 1985, s. 43; Christopher Browning: »Germans and Serbs: The Emergence of Nazi Antipartisan Policies in 1941«, s. 64-73, i: Michael Berenbaum (red.): *A Mosaic of Victims. Non-Jews Persecuted and Murdered by the Nazis*. New York University Press, 1990; Christopher Browning: »Harald Turner und die Militärverwaltung in Serbien 1941-1942«, s. 351-373, i: Dieter Rebentisch & Karl Teppe (red.): *Verwaltung contra Menschenführung im Staat Hitlers. Studien zum politisch-administrativen System*, Göttingen 1986.

for partisanangrebene omkring Savafloden opførte besættelsesmagten vagttårne til beskyttelse af brobyggeriet. Kilderne i Kampsax' firmaarkiv rummer ingen nævneværdige oplysninger om krigsbegivenhederne, men at disse begivenheder ikke har aflejret spor i det virksomhedsinterne materiale, er ikke ensbetydende med, at de ikke fandt sted. De var en del af konteksten i Serbien i 1941-42. Kilderne nævner heller ikke noget om, at der ved siden af brobyggeriet lå en udryddelseslejr med frit indsyn på uhyrlighederne.¹²

Der kan derfor ikke rokkes ved afhandlingens konklusion. Krigsbegivenhederne og Udenrigsministeriets blokering for yderligere overførsler via den dansk-tyske clearing satte en endelig stopper for de danske firmaers byggeaktiviteter i Serbien. Dette skal i øvrigt ses i lyset af, at den danske konsul i Beograd vurderede, at virksomhederne havde udsigt til flere større opgaver.¹³ Det er for resten forkert, når Østrup hævder, at arbejdet i Serbien sammen med et opmålingsarbejde i Tyskland var det eneste Højgaard & Schultz udførte for tyskerne. Højgaard & Schultz' vejbygningsfirma Contractor udførte vejbyggeri og digebyggeri i det tysk besatte Polen. I forbindelse med disse arbejder blev der anvendt jødiske tvangsarbejdere.¹⁴

Med hensyn til bedømmelsen af Kampsax' indsats i Iran under krigen er min konklusion, at firmaet ydede det største danske tekniske bidrag til den allierede sejr, og at denne indsats bør ses på linje med betydningen af Henrik Kauffmanns Grønlands-overenskomst. Men Finn Østrup bryder sig ikke om, at jeg påpeger et misforhold mellem Kampsax' ledelse i København og afdelingslederen i Teheran, Kurt Olsen. Min bedømmelse bygger på, som det fremgår af afhandlingen, at ledelsen i København via Stockholm i efteråret 1944 fik informationer om, at Kurt Olsen ville markere sig politisk og stille sig i spidsen for »Sammenslutningen af de frie Danske i Iran«. Via Stockholm fik Kampsax sendt et telegram med en advarsel til Kurt Olsen. Umiddelbart efter befrielsen i maj 1945 besluttede Saxild, at alle anlægsarbejder for de allierede skulle indstilles. I oktober 1945 modtog ledelsen en redegørelse for Iran-afdelingens arbejder. På denne baggrund blev det besluttet at sammenkalde den samlede styrelse til et møde om aktiviteterne i Iran i perioden 1941-45, og det hed, at man »formentlig vil

12 Se Menachem Shelach: »Sajmište – An Extermination Camp in Serbia«, i: *Holocaust and Genocide Studies*, Vol. 2, No. 2, 1987, s. 243-260.

13 Danmarks Konsulære Repræsentation i Beograd til Udenrigsministeriet, den 20. November 1941. Jnr. 73.D.21.a. UM.

14 Joachim Lund: *Hitlers spisekammer*, 2005, 238-251; Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 304-309.

tage visse beslutninger med hensyn til fremtiden«. ¹⁵ På styrelsesmødet diskuterede man regnskabsrapporter og revisionsberetninger for årene 1940-44. I forhold til engagementet for de allierede hed det: »Styrelsen har derefter vedtaget at afvikle alle de løbende Forretninger dernede til Udgangen af 1324 (Marts 1946), saaledes at der derefter kun skal forblive et par Mand derude under Garrings ledelse«. ¹⁶ Hermed blev direktør Kurt Olsen erstattet som leder af afdelingen af sin rival, underdirektør Garring, der havde gjort ham rangen stridig under krigen. Kurt Olsen havde i sin redegørelse for fremtidsperspektiverne i Iran gjort sig til talsmand for, at det iranske marked rummede store muligheder på både kortere og længere sigt. Denne bedømmelse var styrelsen i København ikke enig i. Derfor kan jeg ikke spore nogen tilfredshed fra koncernledelsens side i forhold til Kurt Olsens indsats. I et telegram til Kurt Olsen fra Jørgen Saxild dateret den 11. januar 1946 hedder det: »For øvrigt konstaterer vi, at De energisk har hævdet Deres Uafhængighed over for Sir Reader [den britiske ambassadør i Teheran] og hans Folk i Kraft af Deres gode Forhold til de Militære; det skaber Respekt, men maaske ogsaa Bitterhed – og de Militære forgaar, men Diplomatiets bestaar«. ¹⁷ Heller ikke her kan jeg spore nogen samtidig overdreven tilfredshed med Kurt Olsens måde at udføre hvervet som afdelingsdirektør i Iran på under krigen. Det er ikke lykkedes mig at finde nogen samtidige kilder, hvor Kurt Olsens personlige lederskab fremhæves af Kampsax' ledelse, og derfor er det også interessant, at det brev fra Saxild til Garring, som Østrup vælger at citere, ikke indeholder nogen omtale af Kurt Olsen som leder, men i stedet vælger at omtale afdelingen.

At Østrup kan nå frem til, at min afhandling er i strid med, hvad kildematerialet siger, må stå for hans regning. Jeg kan konstatere, at Østrup læser nogle akter og tager afsæt i enkelte udsagn, som overfortolkes. Igen kan det konstateres, at misforståelser kunne være undgået ved at skabe et godt kendskab til konteksten, før kildestudiet blev påbegyndt. Denne debat er nu kørt i ring, og jeg har været tvunget til at sige, hvad jeg allerede har sagt og skrevet andre steder. Derfor ser jeg ikke fra mit ståsted nogen mening i at fortsætte, men kan kun opfordre Østrup til at se afhandlingen og dens argumentation som en helhed.

¹⁵ Direktionens Maanedsrapport for Oktober 1945, den 10. November 1945. Kampsax' Arkiv.

¹⁶ Direktionens Maanedsrapport for November-December 1945, den 2. Januar 1946. Kampsax' Arkiv.

¹⁷ Steen Andersen: *De gjorde Danmark større...*, s. 359.

Historien om entreprenørerne under krigen skal bedømmes i kontekstuellet perspektiv – og ikke som løsrevne akter fra et firmaarkiv. For de multinationale danske entreprenørfirmaer handlede det under krigen om at tilpasse sig de løbende ændrede magtforhold, og det betød, at indstillingerne til spørgsmålet om at arbejde for tyskerne løbende ændredes. Det drejede sig i korthed om at sikre overlevelsen på henholdsvis det nationale og det internationale marked, og det betød, at en række af firmaerne havde forskellige strategier i forhold til at arbejde for tyskerne på hjemme- og udemarkederne.